

A SOROKSÁRI IZRAELITA TEMETŐ ÉS A SOROKSÁRI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE 1850–1947 KÖZÖTT. MÓDSZERTANI ÉS KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK A SOROKSÁRI IZRAELITA TEMETŐBEN

Szabó Andrea

*„A temetők szépek tudnak lenni, a régi temetők még szebbek,
az elhagyott temetők a legszebbek.
Természet és emberi mű – emlékjel – találkozása ez.”
Váli Dezső: Zsidó temetők¹*

Összefoglaló:

Helyismereti könyvtárosként az elmúlt év során számos soroksári illetőségű intézmény és épített kulturális örökség dokumentumait és történetét ismerhettem meg, rálátást nyertem a *Historia Domus* értékes és érdekes történeteire, a kereskedelmi-gazdasági események mozgatórugóira, valamint Budapest legfiatalabb kerületének kialakulásának történetére egyaránt. E szövevényes és sokrétű információhálón keresztül egy mind ez idáig érintetlen, feldolgozatlan területre bukkantam: a soroksári zsidó hitközség és az izraelita temető történetének feldolgozása még váratott magára.

A soroksári izraelita temető történetének feltárása, emlékeinek megőrzése nem csupán a kerület helyismereti köreinek, egyesületeinek, de a zsidó hitközségnek is fontos volt, így e hiánypótló kutatás került az érdeklődésem középpontjába, amellyel az 1947 óta eltelt közel 80 év adatolási hiányát kívánom pótolni, és összegezni mindazt, ami talán e temetőből a jövőnek megmenthető. Jelen dolgozat ennek a közel száz esztendőnek a történetét kívánja összefoglalni, sok esetben csak érintőleges módon. Az bizonyos, hogy a kutatás kibővítése és a temető sírjainak teljes feltérképezése után egy nagyobb lélegzetvételű összefoglalás születik majd, amely a maga teljességében tárhatja az érdeklődők elé az itt élt zsidó hitű emberek életét, hétköznapijait és családi kötelékeit egyaránt.

Kulcsszavak: zsidóság, Soroksár, temető, adatbázis, helyismeret, Budapest

¹ Váli Dezső (2007): *Zsidó temetők*. Artchivum, Budapest. 7.

Abstract:

During the past year, as a local history librarian, I have been able to learn about the documents and history of several Soroksár institutions and built cultural heritage, the valuable and interesting stories of the *Historia Domus*, the driving forces of commercial and economic events, and the history of the development of Budapest's youngest district. Through this intricate and multifaceted web of information, I discovered an area that had been untouched and unprocessed until then: the history of the Jewish community of Soroksár and the Israelite cemetery was still to be researched.

The exploration of the history of the Soroksár Jewish cemetery, the preservation of its memories was important not only for the local history circles and associations of the district, but also for the Jewish community, so this gap-filling research became the focus of my interest, with which I wish to fill the data gap of almost 80 years since 1947 and summarize all that can perhaps be saved from this cemetery for the future. This essay aims to summarise the history of those nearly one hundred years, in many cases only tangentially. What is certain is that, once the research has been extended and the graves in the cemetery have been fully mapped, a more comprehensive summary will be produced, which will give a full picture of the lives, daily lives and family ties of the Jewish people who lived there.

Keywords: Judaism, Soroksár, cemetery, database, local knowledge, Budapest

Bevezető

Mivel az 1944-es események az egykor járási hitéleti központ szinte összes fellelhető dokumentumát, tárgyi emlékét és egykori épületeit is el-söpörték – annak kegytárgyaival és jegyzőkönyveivel együtt –, így nagymértékben a környező településrészek (Csepel, Pesterzsébet, Ócsa, Dunaharaszti) korai zsidó hitközségi életéről fennmaradt írásokban és az ott őrzött dokumentumokban fellelhető apró információmorzsákra hagyatkozva igyekeztem a lehető legteljesebb módon megírni e település egykor itt élt izraelita vallású lakóinak történetét.

A kutatás kiindulópontját a mai Vecsési úton található izraelita temető sírjainak adatolása, a temető térképének elkészítése és elemzése, valamint a sírfeliratok alapján az ott nyugvó személyek azonosítása jelentette. Mivel a temető törzskönyve (anyakönyve) megsemmisült, az ott nyugvó személyekről csak a sírok fizikai vizsgálata révén kaphattam információt.²

² Az így készült 225 fényképfelvétel elemzése után egy háromrészes adatbázist – sírnyil-

A sírkövekről készített fényképek és a temető térképének elkészítése után fontos feladatnak tartottam az elhunyt személyek családi kapcsolatainak a feltérképezését, amely feladat kiindulópontját ismételten csak a temetői sírok, a temetkezések rokoni-házastársi viszonyainak sírköveken látható és később ezek anyakönyvekkel is alátámasztott adatai adták. Több sír jelképes, földi maradványokat nem helyeztek el bennük. (Ez főként az 1944 nyarán elhurcolt családok esetében számottevő.)

Az elhunytakról a sírkövek alapján készített listát több szempont mentén is igyekeztem elemezni. Elemzési szempontnak tekintettem például a temetkezések időbeli és a temetőben elfoglalt térbeli pozíciójának viszonyát (soros–kronologikus temetkezési rendelet betartása vagy inkább a családi kapcsolatok mentén történő sírhelykialakítás történet-e), valamint az esetlegesen kirívó, vallási hagyományokkal esetlegesen ütköző cselekedetek nyomait is (öngyilkossági kísérlet).

A hitközség tagjainak 1944-ben történt elhurcolása után, az 1950-es évektől számos helytörténeti munka látott napvilágot, de egyikben sem találkozhatunk a soroksári zsidósággal foglalkozó fejezettel, külön ennek a témának szánt helyismereti anyaggal pedig egyáltalán nem. Az évtizedek alatt elkészült számos helyi kiadvány is került az izraelita felekezeti népességre vonatkozó adatok közlését, emléküek és a temető témájának feldolgozását.³

Jelen munka alapjául szolgáló jegyzeteket, levéltári anyagok kivonatait, az anyakönyvi mikrofilmek egy részét a BZSH Dél-Pesti Körzetének tagjai bocsátották a rendelkezésemre, kiegészítve a saját – Csepelt, Pestszenterzsébetet és a környező településeket érintő – korábbi kutatásaik alatt fellelt, Soroksárra vonatkozó információkkal. A fennmaradt dokumentumok és információk egy része a Soroksári Grassalkovich Körgyűjtéséből származik (néhai Román János, Stark Júlia, Balla Péterné gyűjtése). A túlélő – Neumann/Nádor – család birtokában lévő tárgyi dokumentumok megismerésére Tom Horváth Neumann, jelenleg Angliában élő egyenes ági leszármazott segítségével nyílt lehetőségem.

A kutatáshoz segítséget kértem és kaptam a Budapest Főváros Levéltárától, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltártól, a Holokauszt Emlékközponttól, a Yad Vashem Intézettől, az OR-ZSE könyvtárosaiktól, a Pesterzsébeti Múzeum dolgozójától, Skaper Brigittától is. A sírkövek

vántartást készítettem, amely tartalmazza a sírok fotóját, a rajtuk szereplő személyek nevét, születési és halálozási adatait (amennyiben ismert) és az elkészült temetői térképen elfoglalt pontos helyzetét (sor és sír száma). A jövőben így a már pusztulásnak indult, megdőlt és süllyedő sírkövek pozíciója is könnyebben meghatározható lesz.

³ A soroksári helytörténet kiemelkedő kötetében is csak egyetlen félmondat szerepel az 1946-os temetőkről szóló fejezetben: „1946-ban, elüldözésünk évében Soroksáron három katolikus, egy evangélikus és egy zsidó temető volt.” Schäffer, Michael – Wiedinger, Michael (1989): *Soroksár. Egy Budapest környéki német nagyközség honntörténeti könyve*. Magánkiadás (Maria Schäffer). 305.

anyagmeghatározásában és a sírköveken szereplő héber feliratok értelmezésében segítségemre volt dr. Csillag János geológus, a BZSH Dél-Pesti Körzetének tagja.

A temető felméréséhez és a rendelkezésre álló adatok átadásához nyújtott segítségért ezúton is szeretnék köszönetet mondani a BZSH Dél-Pesti Körzete elnökének, Kerényiné Rippner Zsuzsannának, valamint a kutatásban nyújtott tevékeny segítségért Schuszter Zsuzsannának.

A részemre megküldött írásos anyagok és a személyes egyeztetések során adott szóbeli közlések kiemelkedően fontos adalékkul szolgáltak a soroksári zsidóság történetének dokumentálásához.

Soroksár és az itt élő zsidóság rövid története, 1717–1944

A soroksári zsidóság történetéhez bemutatásához elengedhetetlenül szükséges a település korai történetének rövid összefoglalása, még akkor is, ha 1850 előtt nem volt állandó lakói között izraelita vallású személy.

A 18. században még nem lakott, művelés alatt nem álló országrészek földesurai számára törvényi kötelezettség volt e területek benépesítése, művelés alá vonása, amelyre sok esetben a korábbi hódoltsági területek elnéptelenedett részeihez hasonlóan telepések beköltöztetése jelentette a megoldást. Nem volt ez másképp a jelenlegi Soroksár területén sem. A betelepülők főként a környező Haraszi és Taksony települések lakóiból álltak. A korai időszakban gyéren lakott település lakosságszámának növekedéséhez a földterület új ura, Grassalkovich I. Antal tevékenysége nagymértékben hozzájárult, főként németföldről származó telepésekkel növelte a lakosság számát. A korabeli összeírások már 1740 előtt jelentős lakosságnövekedést mutattak, önálló településsé is ez idő tájt vált, és 1759-ben mezővárosi rangra emelkedett, amely e kiváltság minden előnyét élvezhette: 1759. szeptember 11-én országos vásárok tartására nyert jogot.⁴ 1848-ig a gödöllői uradalom része volt.

Budapest környéki zsidó települések lélekszámának alakulása 1784–1842 között

A korabeli zsidó lakosság történetével foglalkozó szakirodalom⁵ a környező települések tekintetében rendelkezik adatokkal az ott élő izraelita vallású lakosságról, ugyanakkor négy olyan települést jegyez, ahol

⁴ Soroksár történetének sommás összefoglalását Borovszky Samunál olvashatjuk: Borovszky Samu (1910): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, 1. kötet. (Magyarország vármegyéi és városai.) 129.

⁵ Moess Alfréd (1968): *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiaja 1749–1846*. (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 2.) Budapest. 35.

egyetlen zsidó sem élt 1725–1842 között: Alsónémedi, Monor, Soroksár és Taksony. Utóbbi kettő római katolikus vallású sváb település volt (Soroksár mint Grassalkovich-birtok), Alsónémedi és Monor pedig egyházi birtokok.

Ettől függetlenül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a pesti járás számos településén már a 18. század első évtizedeiben van nyoma zsidók letelepedésének: 1725-ben Dunaharaszttiban két családfőt írtak össze, 1728-ban 6 családfő szerepel a listán. 1746-ban a közeli Ócsán is éltek zsidó családok, akik többségében budai és külhoni (cseh- és morvaországi), valamint nyugat-magyarországi születésűek voltak, akik onnan vándoroltak erre a területre. A zsidólakta települések száma 1784/85-ben a pesti járásban 16 volt, ez a szám 1841/42-re 30-ra nőtt. A becsült lélekszám és annak növekedése – amely immár nemcsak a férfiak, de a nők számát is igyekezett számításba venni – a következő településeken volt a legkiemelkedőbb (az 1784/85-ös állapot összehasonlítva az 1841/42-es állapottal): Gyón (11/146 fő), Irsa (226/420 fő), Ócsa (3/110 fő) és Bugyi (5/194 fő), valamint Alsódabas pusztá (28/210 fő).

A Moess Alfréd által közreadott adatok is gyors emelkedést, majd a megtorpanás és a stagnálás időszakát mutatják: 1746–1784 között a zsidó lakosság létszáma megtízszereződik, majd ez a szám 1804-ig megduplázódik. 1816–1825 között megtorpanás, 1825–1830 között lassú emelkedés mutatkozik, 1830–1834 között pedig visszaesés jellemzi a demográfiai adatokat, amelynek mélypontját az 1832-es esztendő jelentette.⁶

A fentieket figyelembe véve, a 19. század közepéig zsidó soroksári lakosról nincs adatunk, ugyanakkor az alsó-dabasi anyakönyvezés dokumentumai⁷ alapján az első soroksári lakhellyel rendelkező izraelita családban született gyermek adatait ismerjük: Sándor Ausspitz (született: 1850. augusztus 25., apa: Mózes Auspitz, anya: Mária Ausspitz, soroksári lakosok, rabbi: Áron Löwy). A következő soroksári illetőségű bejegyzés pedig december 11-i (Salamon Pollak).

Az anyakönyvekben szereplő számos ócsai, alsó-dabasi család esetében találkozunk olyan családnevekkel, amelyek később a soroksári zsidó közösség családneveivel azonosak: Löwy/Löwy, Braun, Schwarz, Steiner, Kohn, Ausspitz, Weiss, Pollák etc.

Az itt lakó családok vándorlása és a fővároshoz való közelebb költözés igénye a 19. század közepén az amúgy is sok esetben utazó, kereskedő foglalkozást űző családfők esetében bizonyosan együtt járt, még akkor is, ha az konkrétan nem jelentette az 1882-es esztendőig dokumentálható soroksári ingatlanszerzést.

⁶ Moess Alfréd: i. m. 32.

⁷ Izraelita anyakönyvek 1850–1876 között. Pest–Pilis–Solt–Kis–Kun. Mikrofilmre rögzítve: 1965. április 8-án. Genealogical Society Salt Lake City, Utah. U.S.A.

Érdekes összehasonlítás lehet a közeli Csepel lakosságának ilyen szempontú elemzése is, amelynek adatait a Dél-Pesti Kerület egyik saját készítésű dokumentuma tartalmazza. Eszerint Csepelen 1880-ban 2 fő izraelita vallású személy élt. 1887-ben ez a szám 27-re növekedett, 1930-ban pedig elérte a 638 főt.⁸

A soroksári zsidóság a 19. század második felében

1850 előtt az 1848-ig szóló rendelkezések miatt a földesúr adhatott letelepedési jogot az adott településre, de később maga a község előljárósága vette át e jog gyakorlását. Ugyanakkor számos magyarországi település esetén élő példa volt arra, hogy az 1840-es törvénykezés érvénybe lépése ellenére még hosszú ideig ellehetetlenítették a zsidók betelepődését (például Jászberényben), de bérlőként, kereskedőként, boltbérlőként jelen voltak a gazdasági életében.⁹

1840-ben már három céh működött Soroksáron:¹⁰ kovácsok, bognárok és – időrendi sorrendben – a csizmadiák, akik 1870-ig folytatták tevékenységüket, céhes formában.

Az 1852-ben készült ún. „só-lista” alapján több zsidó kereskedő jelenléte dokumentálható: például Friedmann Náthán, Lóvy (!) Áron sókereskedő is.¹¹ A családok bizonyosan a környező településekről jártak be állandó bérleményeikbe, és amint lehetővé vált a mezővárosba való költözésük, éltek a lehetőséggel. Ezt bizonyítják az 1850-es években született anyakönyvek bejegyzései is.

A kézművestevékenységet folytatók közül az alábbi szakmákban találunk zsidó származású tagokat: ablakos (Kohn család), bádogos (Lőwy család), kalapos (Feith család), orvos (Fürst család), szatócs (Feith, Goldstein, Kohn család).

1872-ben Soroksár mezővárosból nagyközség lett. Ekkor a terület vezetése a bíró, a jegyző és az esküdtek felügyelete alá tartozott, akik egyrészt választás útján, másrészt az úgynevezett virilisták közül kerültek

⁸ Csillag János – Gönczi Gábor – Gophen, Eva (2019): *A csepeli izraelita temető parcellakönyve*. Kiadatlan jegyzet.

⁹ A zsidók szabad mozgását az 1840. évi XXIX. törvénycikk tette lehetővé. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> (letöltés dátuma: 2024. 11. 07.).

¹⁰ 1918-ben alakultak a molnárok és pékek, valamint a kovácsok és kerékgyártók céhei, 1840-ben pedig a varga-csizmadia céh jött létre. A céhkataszter elérhetősége: <https://adatbazi-sokonline.mnl.gov.hu/adatbazi/sokkataszter/adatlap/469?search=soroks%C3%A1ri&term=eyJxIjoic29yb2tzXHUwMGUxcmkiLCJmcSI6eyJkY19pZCI6eyJjNGNhNDIzOGEwYjkyMzgyMGRjYzUwOWE2Zjc1ODQ5YiI6IjEifX0sInNvcnQiOiJzY29yZSIsImFxljoiIiwieXFUeXBIIjoiIn0=&curr=2> (letöltés dátuma: 2024. 11. 07.).

¹¹ A lista való betekintés lehetőségét ezúton is köszönöm a soroksári helyismereti kutatás egyik kiemelkedő személyének, Stark Júliának.

kiválasztásra. A *Soroksári Hírlap* 1908-as számában a legnagyobb adófizetők listája is ismert:¹²

A Kohn család számos tagja – melynek egy része később, 1891-ben családnevét Bánóra módosította – tevékeny részt vállalt a gabonakereskedelemben, és malomtulajdonossá is vált, később a Gőzmalomipari Rt. tulajdonosi körében találjuk a családfőt, és leánya, Anna is egy ottani, magas rangot betöltő tisztviselőhöz ment feleségül.

1881-ben telepedett le Soroksáron a későbbi vallási vezető és rabbi, Schön Mózes is, akinek életét és tevékenységét egy külön fejezetben kívánom bemutatni.

Az első, ingatlanlással rendelkező zsidó családok teljesen hitelt érdemlő ingatlantulajdonosi jogainak hivatalos, most is fellelhető bizonyítékai az 1882-es birtokösszeíráskor születtek, és az ebben az esztendőben készült térképes birtokfelmérések már jelzik, hogy a településen egy már működő izraelita temető is létezik.¹³

Az 1882-es esztendő után egyre nagyobb számban találunk zsidó ingatlantulajdonosokat az egyre népszerűbb és egyre erősödő kereskedelmi életet élő Soroksár területén. Az itt lakók főleg mezőgazdasági és iparostevékenységet folytattak. Az első iparosegysületek létrejötte is a 19. század második felére tehető.

A soroksári Duna-ágon már a 18. században működtek hajómalmok, amelyek a későbbi híres soroksári pékek¹⁴ sikeres működésének előfeltételeit is megteremtették, és amelyek később a pékáruk mellett a mostani Budapest IX. kerületében található számos egykori piacot ki tudták szolgálni tejtermékeikkel és a – Soroksáron létesített jégvermeiknek köszönhetően – egész évben rendelkezésre álló jéggel is.

A híres soroksári iparosok, vendéglősök és kocsmárosok¹⁵ egyre bővülő körében a jórészt továbbra is kereskedelmi tevékenységet folytató zsidóság egyre nagyobb teret nyert és bekapcsolódott a település pénz-

¹² Schäffer, Michael – Wiedinger, Michael: i. m. 252.

¹³ Szemléltetésként a településről készített térkép alapján rajzolt településrajz és birtokviszonyok ábrázolása: 21. ábra. Jelölve a mai Vecsési úton található temető, és piros jelöléssel azon ingatlanok elhelyezkedése, amelyek birtokosai 1882-ben már bizonyosan izraelita hitűek voltak, és tulajdonjoggal rendelkeztek az adott épület és telek felett (udvar és lakóház, valamint kert). 1882 – Kataszteri térkép:
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/14671/view/?pg=37&bbox=1277%2C-2978%2C3005%2C-2041> (letöltés dátuma: 2024. 11. 07.).

¹⁴ A pékek esetében az édes péksütemények készítése külön engedélyhez kötött tevékenységet jelentett, ők kapták a fehér-pékek elnevezést, amíg a csak kenyeret és kenyérjellegű készítményeket sütők a fekete-pék elnevezést.

¹⁵ Például Baumel Manó kávéházas, akinek egykori ingatlana a mai Grassalkovich út 154. szám alatt található. Forrás: Balla Péterné – Stark Júlia – Schusztner Zsuzsanna (szerk.): (2024): *Soroksár egykori vendéglői és kocsmái*. (Soroksári Füzetek, 8.) Soroksári Grassalkovich Kör, Budapest. 179.

ügyi életébe, és gyógyszertárak, orvosi körzetek, valamint fényírdák bér-
lői, vezetői és tulajdonosai lettek.

Hitélet és imaház a 19. század utolsó évtizedeiben

A betelepült zsidók számának növekedését támasztja alá az a tény, hogy a hitközség 1872-ben már saját, egy tantermű¹⁶ felekezeti iskolát működtetett Soroksáron.¹⁷ Az itt élők számára a hitéleti oktatás mellett a felekezeti iskola létrehozása is fontos volt.¹⁸

Az 1881-es év e tekintetben jelentős változást hozott. Korábban Alsó-Dabas volt a rabbi székhelye, amelyet Schön Mózes Soroksárra helyezett át 1881-ben,¹⁹ azonban az anyakönyvezés továbbra is Alsó-Dabason történt, Sándor József szolgabírói írnok látta el ezt a feladatot 1885 végéig. Az *Egyenlőség*²⁰ 1886-os számában tudósított arról, hogy az 1885. évi 1924 e. sz. a zsidó anyakönyvek rendezésére vonatkozó szabályrendelete alapján Soroksár azon hatvan anyakönyvi központ között szerepel, amely elnyerte a minisztérium tudomásulvételét – tehát hivatalosan, minisztériumi engedéllyel, szabályosan működött. Elnöke Czerkovitz Ignác, anyakönyvvezetője Schön Mózes rabbi volt. A megalakulás hivatalos dátumaként 1885. december 21. szerepel.²¹

Az 1896-os esztendő folyamán létesül a Soroksári *Chevra Kadischa*, amely 1949. április 3-ig folytatta működését. A temetkezéssel kapcsolatos teendők ellátása mellett az egyesület ekként fogalmazta meg tevékenységi körét: „*Felebaráti szeretet és humanitás gyakorlása, mint szegény hitsorsok segélyezése, betegségükben orvosi és gyógyszeri segínyt nyújtani s végre szertartásos méltó eltakarítása.*”²²

¹⁶ Borovszky Samu (1911): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, 2. kötet. (Magyarország vármegyéi és városai.) 218.

¹⁷ Braham, Randolph L. (2007): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, Budapest. 879. Borovszky Samu (1910): i. m. 221.

¹⁸ Az iskola, amely 1885 előtt zugiskolaként működött, 1885-től, Léderer József tanító alkalmazásától vált hivatalossá. Fizetése előbb évi 300 forint, amely később 500 Ft volt. Ezeket az információkat a kifizetése miatt 1889–1893 között zajló peres eljárásból tudjuk. Pest Megyei Levéltár – PPSK Közigazgatási Bizottság iratai IV. 415/b. Léderer József soroksári izraelita hitközség tanítójának ügye. Dr. Csillag János gyűjtése.

¹⁹ Az áthelyezés okaként többen többféle indokot jelöltek meg: pl. hitközségen belüli konfliktus, házasság, a soroksári gazdasági élet élénkülése.

²⁰ Politikai jellegű zsidó felekezeti és társadalmi hetilap. Minden vasárnap megjelent, 1882–1938 között. Ugyanezen néven később 1946–1947 között a Magyar Népi Szövetség lapja került kiadásra Szatmárnémetiben.

²¹ *Egyenlőség*, 1886. április 4. 4.

²² Részlet a BFL – IV. 1427 – Az 1949. évi XXVI. törvénycikk alapján Budapesthez csatolt városokban és községekben működő egyesületek szabályainak levéltári gyűjteménye – Soroksár 6 – Peremkerületi egyesületek vegyes iratai – 16 p.

Schön Mózes 1898-ban bekövetkezett halála után 1899-ben Dr. Kriszhaber Bélát választották meg Soroksár rabbijának, beiktatása 1900. január 2-án történt, ünnepélyes keretek között. A lakosságát és zsidóságát tekintve egyre erősödő Pestszenterzsébet 1901. február 17-én felavatta zsinagógáját,²³ és 1903-tól önálló hitközségként működött tovább.

A zsinagóga felépítése hatalmas lépés volt a környező településeken élő zsidó lakosság számára. Amíg Soroksáron csak törekvések voltak arra nézve, hogy zsinagóga építésébe kezdjenek, és „*csupán*” egy, a mai Grassalkovich út (egykor Fő út 61.) 142-es számú ingatlantelken épült egy, dokumentáció híján csak szóbeli közlés alapján „ismert” imaház. Az épületről készült jelenleg rendelkezésre álló egyetlen felvétel egy légifotó-részlet, amely felülnézetből mutatja az udvaron álló, akkor már erősen átalakított állapotában lévő ingatlant.²⁴

Az egykori imaházról csak a gyermekéveit ebben az épületben töltő adatközlőm beszámolóiból kaptam információt. Elmondása szerint az 1945 után még álló épületben hosszú ideig érintetlenül hagyták a tereket, átalakításukra csak az 1960-as években került sor.

A szóbeli közlés²⁵ szerint a jelenleg Grassalkovich út 142. alatt álló ingatlan területén az utcafrontra nyíló parasztházban lakott a kántor és családja, két szoba és konyha állt rendelkezésükre. A főépület mögött kelet–nyugati tájolású hosszú parasztház adott otthont az imaháznak. Az épület bejáratát háromtagú lépcsőn keresztül lehetett megközelíteni, és egybefüggő, faoszlopokkal alátámasztott gangos előrésszel rendelkezett, melynek felső részén íves, fa apácarácsos díszítőelem helyezkedett el. Belső tere egybefüggő volt, egy rácsos fa válaszfal mögött kaptak helyet a női hívők, és az épület keleti részében szintén fa elválasztó falelem mögött helyezték el a tóratartót és magát a Tórát, amely széksorokkal ellátott részben folytatódott, ahol a férfi hívők gyűlhetek össze.

Az udvaron a korábbi tanácstermi funkciót betöltő kisebb épület állt, de annak építésére az engedélyt a hitközség nevében dr. Schäfer Adolf²⁶ hitközségi elnök csak 1913. szeptember 16-án kérvényezte a főszolgabírótól.²⁷ Az épületet az 1950-es években 1 szobás lakássá alakították át.

²³ *Egyenlőség*, 1901. február 24.

²⁴ A légifotó és annak kinagyított részlete a 21. ábrán látható.

²⁵ Adatközlő: Stark Júlia egykori soroksári lakos, aki gyermekként még látta az egykori imaházat és az udvart is.

²⁶ Sírja a soroksári izraelita temető III. sorában található (5. sír) – a szerző által készített térkép sor- és sírbeosztása alapján. Schäfer Adolf ügyvéd ellen tett feljelentést később – 1927-ben a soroksári főszolgabíró, azzal a váddal, hogy „*az ügyvéd úr nem tart fenn érintkezést a helybeli intelligenciával (!), destruktív lapokat olvas, ami egymagában is kellő bizonyítéka a vádlott hazafiatlanságának*”. Erről bővebben: *Uj Kelet*, 1927. október, 10. évf. 224. sz. 3.

²⁷ Soroksári Izraelita Hitközség kérvénye a főszolgabírónak, kelt 1913. szeptember 16-án. A terület akkor a Grassalkovich út 61. szám alatt volt nyilvántartva. Eredeti kérvény

Az udvaron fából készült kocsiszínben tárolták a halottaskocsit, amely az elhunytakat a Vecsési úti temetőbe szállította. Az udvart egy nagyméretű, kétszárnyas kapun keresztül lehetett elhagyni, amelyen a halottaskocsi is kifizert.

A hitközség kántora, Heitner Izsák (1857–1934)²⁸ 1894 óta volt soroksári lakos. Családjával együtt szintén a soroksári temetőben nyugszik. Heitner Izsákról az 1918. augusztus 6-án kelt, Soroksári Hitközség által kiállított bizonyítvány tanúsága szerint tudható, hogy saját lakással nem rendelkezett, így a 20. század második évtizedében már hadisegélyre ajánlottként évi 1120 koronás jövedelme mellett saját költségén lakást kellett bérelnie.

A hitélet centrumának Pestszenterzsébetre történő eltolódása és a soroksári zsidó lakosság számának lassú ütemű csökkenése a 20. század első évtizedeiben sem állt meg. A szakirodalom adatai erre vonatkozóan a következők: 1880-ban 232 izraelita vallású személy lakott Soroksáron. 1910-ben ez a szám 366 főre emelkedett.²⁹ 1920-ban 284, 1930-ban 245, 1941-ben pedig 243 fő neve szerepelt az összeíráson.³⁰

Fontos még szólni az itt élő zsidóságon belüli vallási vitákról is, a felekezetek – ortodox és neológ – egymáshoz való viszonyáról, amely az 1868. évi zsidó kongresszus óta folyamatosan az egyik legfontosabb kérdéssé vált. Az 19. század első felében erősödött meg Magyarországon a „neológ” (haladó) zsidóság mozgalma. A haladó gondolkodásúnak tartott szárny célja a társadalmi integráció volt, amely a zsidó lakosság egyenlő jogait kívánta kivívni, mindezek mellett az ortodox irányzathoz képest egy némiképp módosult vallásgyakorlást és szertartási rendet kívánt életre hívni.³¹ Mint minden zsidó hitközség, a soroksári is autonóm szervezet volt. A községkerületek gyűléseiről, az ott lezajló, gyakran parázs viták sommás összefoglalóiról folyamatosan tájékoztatta az olvasóközönséget az *Egyenlőség*. A gyűléseken felvonuló és gyakorta fel szólaló soroksári illetőségű személyek között megtaláljuk többek között Ányos Samut³² és Fürst Dávid doktort, Gráner Sándor doktort, Got-

másolata Stark Júlia gyűjtéséből a szerző birtokába került. Stark Júlia engedélyével felhasználva.

²⁸ Lakhelye az egykori Fő (ma Grassalkovich) út 54. (ma 155.) sz.

²⁹ Gazda Anikó: Zsinagógák és zsidó községek. Térképek, rajzok, adatok. chrome-extension://efaidnbmnnnibpajpcglclefindmkaj/https://mek.oszk.hu/17200/17256/17256.pdf (letöltés dátuma: 2024. 11. 7.) 45.

³⁰ Kepecs József (szerk.): (1993): *A zsidó népesség száma településenként 1840–1941*. KSH, Budapest. 226.

³¹ Ehhez kapcsolódóan a zsidó iskolákban történő oktatás és a magyar nyelvi képzés már az 1845-ös esztendő kiemelten fontos témája volt a sajtóban is. Lásd: *Pesti Hírlap*, 1845. október 12., címlap.

³² Ányos Samu a soroksári Izraelita temető II. sorának 2. sírjában nyugszik. Az *Egyenlőség* szerkesztőségének írt levele a lap 1920. március 27-i számának 4. oldalán olvasható. Az újságcikkből Ányos Samu gondolatain kívül foglalkozását is megismerhetjük (MÁV

tesmann Henrik³³ pénzügyi igazgatót. Az 1885-ben megalakult soroksári hitközség a szakirodalom szerint egyrészt neológ, másrészt ortodox volt.³⁴

A zsidóság a 20. század első felében Soroksáron

Az első világháborút követően egyre szigorodó és a zsidó lakosságot egyre erősebben érintő jogi korlátozások a lakosság mozgását is jelentősen befolyásolták. A fővárosból az agglomerációba költöző, iparostevékenységet folytató zsidók időszakos megjelenése egészen az 1944-es esztendőig kimutatható, később sorsukat pedig megpecsételte a második világháború előtt és alatt folytatott zsidóüldözés és deportáció.

A soroksári lakosság létszámában bekövetkező változás is jelentős volt. Amíg 1880-ban 7541 fő lakta ezt a települést, ez a szám 1941-re 18 897 főre emelkedett. Az izraelita lakosság aránya pedig 3,1%-ról 1,3%-ra csökkent. (A zsidónak minősített, de nem izraelita vallásúként feljegyzett személyek száma 23 főt tett ki, közülük egy sem beszélt jiddisül.)³⁵

1935. május 19-én jön létre Soroksáron a *Soroksári Jótékony Izraelita Nőegylet*, amely 1947. március 17-ig folytatja tevékenységét. A jótékonyági egyesület célja a soroksári szegények segítése volt. Alapítói között orvosfeleségek, tisztviselők és kereskedőfeleségek is szerepeltek, akik rendszeres adományaikkal hozzájárultak a közösség szegényeinek élelmezéséhez és ruházkodásához is.

Az 1939-es összeírásakor az alábbi iparos tevékenységeket találjuk a névjegyzékben az izraelita lakosok nevei mellett (a teljesség igénye nélkül): vegyeskereskedő, lisztkereskedő, női szabó, rövidáru-kereskedő, fakereskedő, fűszeres, vegyész, orvos, patikus, fotográfus, ügyvéd, kántor, bádogos, gyerekruha-kereskedő.

A Pest vármegye főszolgabírája által 1939. december 14-én kiállított 18.796/1939 kig. *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.c. végrehajtása az iparjogosítványokra nézve* témájában kelt véghatározat szerint a 7720/1939 M.E. sz. r. 37. §-a alapján Soroksáron a kiadott ipari jogosítványok száma 783, ebből zsidó vagy zsidónak tekinthető engedéllyel rendelkező iparos 41 fő. Az arányszám itt a rendelkező szerv szerinti elfogadható határ alatt maradt, így a véghatá-

főellenőr, Soroksár). Forrás: Arcanum.hu (letöltés dátuma: 2025. 06. 30.)

³³ Sírja a temető III. sorának 8. sírja, a temető legnagyobb kiterjedésű síremléke (sírbolt).

³⁴ Barabás Györgyi (2009): *Magyarországi zsidó hitközségek, egyesületek, társulatok beszámoló 1629–2008*. Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, Budapest. 697.; vö. Frojimovics Kinga (2008): *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon*. MTA Judaisztika Kutatóközpont, Budapest. 110. Érdekes adalék az 1903-as esztendőből az izraelita és a katolikus vallást követők közötti viszony bemutatására az *Egyenlőség* 1903. július 19-én leközölt cikke.

³⁵ Kepecs József (szerk.): i. m. 227.

rozatban az a rész, amely szerint több iparendély nem adható ki, áthúzásra került.

1944 nyarán nem hoztak létre gettót Soroksáron. A visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a zsidókat néhány kijelölt házba költöztették. Július elején a csendőrség segítségével terelték össze őket, a helyi kántort pedig életveszélyesen megsebesítették. Az összetertelt embereket még aznap a budakalászi gyűjtőtáborba szállították, ahonnan július 6. és 8. között deportálták őket Auschwitz-Birkenau haláltáborába.

Az 1945. szeptember 25-én kelt, kötelezően kitöltendő kérdőívre adott válaszok alapján a soroksári hitközségről szóló információk az alábbiak voltak:

„Mindennemű iratok megsemmisültek a fosztogatáskor.

3 összeszaggatott Tóra díszítés és ruházat nélkül Neumann Miklós tulajdonában vannak.

Semminemű kegyeszer, chevra könyv és tárgy tulajdonunkban nincs.

A temetőben a sírok feldöntve, összetörve, boncolóház megrongálva, a temető kerítése pedig teljesen elhurcolva.

A hitközség megbízásából a fenti adatokat szolgáltatta, mint hitközségi előjáró és jelenlegi vezetője: Neumann Miklós

*Soroksár, 1945. szeptember hó 25.*³⁶

A deportálást túlélő néhány soroksári zsidó 1947-ben még felavatta az új imaházat, de a következő évben a legtöbben elköltöztek a településről.

A deportálás időszakában elkobzott vagyon elveszett, az ingatlanokat jóval a német kitelepítés után tudták csak visszaigényelni, már amennyiben volt élő személy, aki ezzel a jogával élni tudott. A levéltári jegyzőkönyvek esetében a német lakosság kitelepítéséről szóló dokumentációban a leltárba vett ingó- és ingatlanvagyonnál sok olyan, ceruzás bejegyzés található, hogy az egykor „zsidó vagyon” volt.³⁷

1947 után nem találunk zsidó temetkezést Soroksáron, a haláltáborokból hazaérkező kis számú túlélő legtöbbször külföldre költözött (Brazília, Ausztrália). A soroksári zsidóság áldozatainak állított emlékmű a soroksári izraelita temetőben, a bejárathoz legközelebb eső területen áll, rajta több tucat soroksári zsidó család szinte minden tagjának neve szerepel, a munkaszolgálatos személyekkel együtt.

³⁶ Toronyi Zsuzsanna (szerk.): (2010): *Zsidó közösségek öröksége*. (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7.) Budapest. 50–51.

³⁷ HU BFL V.717.c Telepítési iratok (1945–1948).

„Az élők háza” – A soroksári izraelita temető felmérése

A Vecsési út és a Szerűskert utca sarkán álló – GPS koordinátákkal pontosan meghatározott helye: 47.399711, 19.129368 –, omladozó kerítés mögött található a soroksári izraelita temető. A temető felügyeletét a BZSH Dél-Pesti Kerülete, a temető őrzését az ottani temetőgondnok látja el. A temető nyitvatartása és látogathatósága a mindenkori zsidó ünnepekhez és előírásokhoz alkalmazkodik.

1945-ben, a már idézett jelentés szerint a temető kerítését elhordták, sírjait ledöntötték, összetörték, és a temetések előkészítésére szolgáló épületet megrongálták. A temetőre és temetkezésre vonatkozó fontos dokumentumok megsemmisültek. Így ma, 2024-ben a temető az egyetlen kiindulási pont, amely alapján rekonstruálhatjuk az egykori temetkezéseket, és a jelenleg is meglévő sírkövek nyújtják a kézzelfogható támaszt a temető sírjainak adatolásához. A pusztulás mértéke 80 év után nem megítélhető, de annyi bizonyos, hogy számos sír vált a rongálás és az időjárás áldozatává, leszármazottak hiányában pedig a sírok folyamatos gondozása sem volt megoldott.

A temető alapítása – a kezdetek

A csepeli és az erzsébeti temetőkkel kapcsolatos anyaggyűjtéskor fellelt dokumentumok tanúsága szerint az alsó-dabasi járás zsidó temetőinek alapítása 1851–1886 közé esik. A soroksári temetőt 1875-ben nyitották meg, az addig elhunyt soroksári zsidókat a Harasztiban létesített izraelita temetőben hantolták el.

1875–1895 között a soroksári temetőben 136 temetésre került sor,³⁸ de ebbe a számba azon vendégtemetések száma is beleszámít, ahol nem soroksári, hanem erzsébetfalvi lakhelyű zsidó személy temetésére került sor.

Az 1876. április 3-án kelt XIV. törvénycikk a *Közegészségügyi rendelkezésekről* XV. fejezetének – Eljárás a hullák körül, a temetkezéssről és a temetőkről – 113–123. §-ai pontos jogi keretek közé helyezték a temetkezéseket és a már meglévő temetőkkel kapcsolatos teendőket és a jövőben tervezett temetések körülményeit, valamint az így felállítani kívánt sírboltok létesítéséhez kapcsolódó előírásokat és szabályokat egyaránt:

„116. § Minden község köteles egy, a helyi népesezési és egészségügyi igényeknek megfelelő, kellőleg berendezett községi temetőhelyet fentartani. E köteleesség alól csak az esetben engedtetik kivétel, ha a községben egy vagy több felekezeti oly temető létezik, melyekben a temetkezés szabadsága biztosítva van.”³⁹

³⁸ A BZSH Dél-Pesti kerülettől kapott információk alapján.

³⁹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600014.TV> (letöltés dátuma: 2024. 11. 04.).

A törvényi rendelkezés a már meglévő temetőkkel kapcsolatos szabályokra is kitér, így 1876 után a temetkezés engedélyhez kötött folyamattá vált. Az erről szóló dokumentáció az izraelita temető tekintetében szintén elveszett.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában 1885-ben kiadott *1924. eln. számú körrendelete és szabályrendelete* anyaga értelmében az anyakönyvezés központja Soroksár lett. A rendelkezés által érintett, Soroksárhoz tartozó területek a következők: a Pesti alsó járásból: Csepel, Csép, Haraszti, Soroksár, Sziget-Szentmiklós, Taksony és Tököl községek.⁴⁰

A legkorábbi temetőrész a telekkönyvi adatok alapján az 1882-es kataszteri térképen 9963 helyrajzi számon szerepelt, ez kiegészült 9964 helyrajzi számú területtel.

Az eredeti két telekrész további három területtel az alábbiak szerint bővült: a 4380 számú betétben a 9965 helyrajzi számú telekkel, amelyet 1905. február 9-én vett meg a Chevra Kadischa 1300 koronáért, valamint időközben hozzákapcsolódott a 9966 és a 9967/1-es helyrajzi számú terület is. Ez utóbbi kettőt vette meg a Chevra Kadischa 1936. október 28-án 3000 pengőért. Az így kialakult egybefüggő temető 5 helyrajzi szám alatti terület egyesítésével jött létre, 1936-ban.

A terület kőkerítéssel körbevett, kelet–nyugati tájolású, a telekkönyvek tanúsága szerint a teljes mérete: a 9963 helyrajzi számúnak 169 négyszögöl, a 9964 helyrajzi számúnak 113 négyszögöl, a kettő együtt 282 négyszögöl. A 9965 és 9966 helyrajzi számú telek a birtoklapok szerint 230–230 négyszögöl, a 9967/1-es helyrajzi számú terület („*Szántó föld a Kisbirtokok XIV. dűlőben*” bejegyzéssel) pedig 134 négyszögöl nagyságú volt. Így az öt helyrajzi szám egyesítésével a temető területe összesen 876 négyszögöl lett.⁴¹

A zsidó temetőkben nincs sírhelylejárát, ennek megfelelően a nyughely örök időkre szól, illetve mindaddig, amíg a temető létezik. A temető sírjai között így a magában álló, lekerekített tetejű faragott sírkövek mellett a műkő és a csúcsban végződő magas, márvány, téglalap és obeliszk alakú sírköveket is megtalálhatjuk. A legkorábbi sírok egykor sírhantból és sírkőből álltak, a későbbi temetések során a sírhantokat műkő kerettel vették körbe, egy nagyobb sír esetén találtam kovácsoltvas alacsony kerítéssel ellátott műkő keretet, illetve egy másik sír esetében annak nyomait.

A sírok egy része nélküli a díszítést, a vallási szempontból kiemelten fontos származási utalást, a kohaniták áldásra kiterjesztett kezű jelképét

⁴⁰ Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1885/?pg=2082&layout=s&query=Soroks%C3%A1r (letöltés dátuma: 2024. 11. 04.).

⁴¹ Forrás: HU-BFL – XV.37.d. 23. kerület Vecsési út hrsz.: 9963-9967/1 – 195573. Birtoklapok a 9963-9967/1 helyrajzi számú területekre.

pedig egyetlen – még létező – sírkövön sem lehet megtalálni. Ennek ellenére a sírok elhelyezkedése és sok esetben azok növényzettel takartsága feltételezi, hogy a teljes területükön nem megtekinthető sírok rejthetnek ilyen jelképeket is.

A díszítések között a szomorúfűz, a levita származásra utaló kancsó (III. sor, 2. sír), Dávid-csillag-, galamb-, rózsa- és madártoll-motívum szerepel – az egyik egy gyermeksí: Brust Margitka, V/9. sírhely –, illetve az itt nyugvó rabbi, Schön Mózes 2013-ban felújított sírköve kapott különleges díszítést (korona). Az előbbieken kívül szinte minden sírt az egyszerűség és a letisztultság jellemez.

A korábban ravatalozóként, illetve az 1945-ös jelentésben „*boncház*”-ként funkcionáló épület a terület északra eső részén, közvetlenül a bejárat mellett állt, ez ma egy egyszerű, négyszögletes alaprajzú, lakóházzá alakított épület. Valószínű, hogy a jelenlegi, a temetőgondnok lakásként funkcionáló épület a 19–20. század fordulóján épült, és jóval később építették át.

A felekezeti temetőhelyen a halottakat társadalmi rangjuktól függetlenül, megkülönböztetés nélkül, halálozási sorrendben helyezték örök nyugalomra, halhatatlan lelküket örökké élőknek tekintve. A kataszteri térképen jelzett eredeti földterületen – 9963-as helyrajzi szám – történtek az első temetkezések, a legkorábbi és a legmegrongálódottabb sírok itt találhatóak. (Temetői térkép XV–XX. sorai.)

A temető bejáratától délre, a kőkerítéshez közel kapott helyet a deportált és munkaszolgálatra elhurcolt soroksári zsidóságnak emléket állító, lépcsőzetesen emelkedő, obeliszkszerű mártíremlékmű. Ennek tetejére helyezték el a Dávid-csillagot. Az emlékmű mind a négy oldalán kőtáblákon sorolják fel a mártírok neveit. Összesen 173 személy neve szerepel az emlékművön, ebből 27 fő munkaszolgálatos.

A régi és az új sírok a XI. és XX. sorok között keverednek, éles határvonal a két rész között nem húzódik. A legrégebbi sírok a temető keleti-délkeleti területén a legsűrűbbek. A hátsó, keleti szekció része lehetett az egykori gyermektemető is, mert itt a délen húzódó fal mentén találhatóak a legfiatalabb elhunytak sírjainak maradványai. Ugyanakkor két későbbi temetés sírhantjai is a XIX–XX. sorban kaptak helyet (XIX. sor, 3. sír; XX. sor, 1. sír). Az egyik az eredeti kőkerítés tövében (XX. sor, 1. sír). Az egykor itt található sírok eredeti számát még csak megbecsülni sem lehet, de amennyiben a jelenlegi állapotból rekonstruálni kívánjuk a sírok elhelyezkedését (vallási szabályok által előírt minimumtávolságokkal számolva), a síkövek méretét és a sorok tartását is figyelembe vesszük, akkor megállapítható, hogy közel 30–40 sír nyoma végleg eltűnt.

Az 1964-es és 1972-es légi felvételeken még kivehetőek az egykori hantok nyomai, de ezt a területet is teljes mértékig benőtte a fű. Ennek oka lehetett – mint arra az 1945-ös jelentésben utalás is történt – a sírkő

megsemmisítése, de a sírkövek felborulása, földdel fedettsége is nehezíti az egykori sírhelyek pontos beazonosítását. Az így föld alá került sírkövek felderítésére jelenleg nincs lehetőségem. (A temető ábráján több, zöld színű sírkő-ikkonnal jelöltem a föld felett lévő, de felborult sírköveket, amelyek mozgatására szintén nincs lehetőség. Ezek feliratai a földön lévő felükön találhatóak, így az ott nyugvó személy kiléte nem beazonosítható.)

A 19. század második felétől a zsidóság sírkövei is átalakuláson mentek keresztül. Egyre több esetben jelent meg obeliszka forma, alacsony kovácsoltvas kerítés a sírhant körül, vagy fekvő síremlék, amelyen kis márványtábla jelzi a nevet és a születési, illetve a halálozási dátumot, továbbá megjelenik a kőtáblákon és obeliszkeken a kétnyelvű felirat: olykor németül, majd magyarul is megemlékeznek az elhunytáról.

A sírkövek feliratai a nyugati oldalukon találhatóak (kétnyelvűek esetében a nyugati és keleti felükön is felirattal), a telekkönyvek és a kataszteri térképek egymásra vetítésével körülbelül behatárolható a legrégebbi temetkezések helye: a VIII–XX. sorok 1–6. számú sírjai ezek (a temető mai állapota alapján készített térkép jelzéseit használva). A legrégebbi sírkövek esetében csak héber, vagy csak gótbetűs német nyelvű, illetve később héber–német nyelvű, majd a legkésőbbi temetések esetében magyar és héber nyelvű feliratokkal találkozhatunk. Az 1930 utáni síroknál szinte csak magyar nyelvű felirat került a sírkövekre, táblán, vagy a sírkő anyagába vésvé.

A temető sírjainak adatolása

A temetőben történő látogatás során a feltételezett utolsó – 1947-es – temetkezés óta sok esetben érintetlenül hagyott növényzet nem tette lehetővé minden sír pontos felmérését. Ez főként a terület VIII–XII. sorait érinti, ahol 4–5 sír is egybefüggő növénytakaró alatt fekszik, megközelíthetetlenül. Ennek ellenére 173 sírt sikerült fellelni, ebből 85 sír esetében a benne nyugvó személy nem beazonosítható, ám a beazonosítható személyek több mint fele esetében a lakhely, a foglalkozás, a születési idő és a családi állapot is visszafejthető. Ehhez elengedhetetlenül szükséges volt a jó minőségű fényképfelvételek elkészítése, amelyek további fényképezési utómunkát kívántak, hogy a rajtuk szereplő, szabad szemmel nem kivehető információk olvashatóvá váljanak. Ezt a feladatot a képek többszörös rétegezése és inverz átalakítása (pozitív-negatív fényképfelvétel) révén végeztem el, a legtöbb esetben sikeresen.

Mivel a temető feltérképezésének egyetlen módja annak személyes bejárása volt, a növényzet által teljesen megközelíthetetlen területek információi még váratnak magukra. A bejárás során minden vallási előírást és szabályt betartottam, a sírokat benövő növényzetet nem távolítottam el, valamint a besüllyedt, felborult és írást tartalmazó oldalával a földön

fekvő sírköveket egyáltalán nem mozgattam meg. További nehézséget jelentettek azok a sírkövek, amelyek állapota nem tette lehetővé az egykor rajtuk szereplő feliratok olvashatóságát, valamint külön csoportot jelentenek a csak héber felirattal ellátott sírkövek, amelyek szintén a legkorábbi temetkezések időszakában kerültek a temetőbe.

A temető térképét az 1964-ből és 1972-ből származó légi felvételek alapján készítettem el. A sorok és a sírok számozása az 1972-es légi felvétel és a 2024 őszén történt temetőbejárás információinak összevetésével született meg. Az egykor valószínűleg még álló, de mára már megsemmisült sírkövek és sírok nyomai több esetben látszódnak a légi felvételen, de ezek nyomát már eltüntette az elmúlt ötven év. Az így elveszett temetkezések adatainak visszanyerése véleményem szerint a korabeli anyakönyvek alapos vizsgálatával részben sikeres lehet.

A sírkövek típusai, formái és díszítései

A legrégebbi sírok vörös mészkőből (más néven piszkei vörösmárványból), illetve fehér mészkőből és homokkőből készültek, de származik kő a lábatlani kőfejtőből is.⁴² Ezek nagy része már teljesen olvashatatlan és sérült állapotban maradt fent. A 20. századi temetkezésekre a műkőves-kőkeretes, márvány vagy műkő sírkővel kombinált temetkezés a jellemzőbb, de a fekvő sírkövek esetében több sírnál használtak kis alakú márványtáblát is. A sírkövek alakja igen változatos, de a legkorábbi temetések esetében a legjellemzőbbek a félköríves, hullámíves, trapéz, háromszög, illetve az akrotériorionos⁴³ lezárású sírkövek.

Az 1930–40-es évek temetkezései már egészen más képet mutatnak. A sírok díszítettsége is jellemzővé válik: megjelenik a szomorúfűz-, a kancsó-, a Dávid-csillag-, a rózsza-, a galamb- és a madártoll-motívum is. A sírköveken szereplő feliratok részletes elemzésére jelen dolgozat keretei nem adnak lehetőséget, de megállapítható, hogy a héber szövegű sírkövek esetében rendszeresen fellelhetőek az alábbi, zsidó temetőkből országszerte előforduló feliratok vagy azok rövidítései (amely rövidítések sokszor önálló jelentéssel vagy jelentéstöbblettel is bírnak):

- כ' נ – itt van elrejtve (pó nitmá)
- ב'ר – rabbi (Úr) – Schön rabbi sírja
- בן – ben (fia valakinek) – Hochfelder József sírkövén (III. sor, 2. sír)

⁴² A dolgozat keretei nem teszik lehetővé, de a kőfaragók személyének vizsgálata is számos összefüggésre világíthat rá. A temető sírjai közül a 20. század első évtizedeiben többségében az obelisz formájú márvány sírköveken szerepel azok készítőjének neve vagy monogramja is.

⁴³ A görög épületek oromzatain használt díszítőelem.

- חב – bat (lánya valakinek) – Schack Sámuelné sírkövén (X. sor, 2. sír)
- ת'ה נ'פ'סו ח'ר'ה – rövidítés: „*Legyen a lelke egybefűzve az élők kötelékébe*”⁴⁴ (t'hi náfsó crurá bicror hahajim), Feith Ferenc sírkövén (IV. sor, 5. sír)

A legkorábbi fennmaradt sírok adatai és különlegességei – kiemelt példák

A temető egyik legkorábbi sírhantja Zerkovitz Gyuláé (anyakönyvben Cerkovitz Julius). Halálozási dátuma 1877. február 25. A halotti anyakönyvi kivonatban nem szerepel a halál oka, annak helyét „Soroksárban” megjegyzéssel látták el. Szüleiként Czerkovitz Ignác és Goldstein Rosália kerültek megnevezésre. Sírját a XV. sor 5. sírköve jelöli. 10 éves volt, amikor meghalt, így születési dátuma visszaszámolható: 1867. A születési anyakönyvi kivonatok között ilyen születés nem szerepel, így feltételezhető, hogy a Czerkovitz család még nem az Alsó-dabasi járási hivatal anyakönyvi hatósága alá tartozott 1867-ben, 1870-ben viszont már itt éltek. Ugyanakkor található egy Julius Czerkovitz, aki 1870. július 1-én látta meg a napvilágot, Soroksáron, a 705. számú házban. Az 1870-es születésű testvér bizonyosan lány volt (Juli, és a csak lányokra vonatkozó névadó ünnepség rovata került kitöltésre: június 12. – 1850–1877 – anyakönyv 22. fólió). A halotti anyakönyvi kivonatában Juliusként (tehát Gyulaként) szereplő testvér (1877. halotti anyakönyv – Fol. 1.) temetésére a soroksári izraelita temetőben került sor.

Czerkovitz (más helyen Zerkovics) Ignác önálló fakereskedő 1899-ben hunyt el Soroksáron, 60 évesen, lakhelye a Fő utca 155. szám alatt volt. Szülei Czerkovitz Mózes és Pollák Mária voltak, Czerkovitz Ignác születési helye pedig a halotti anyakönyve szerint Trencsén megye. Így elmondható, hogy a betelepülő nemzedék tagja volt, nem pedig soroksári születésű. Családot viszont már itt alapított.

A soroksári születésű személyek eredeti – az 1867-es és az 1871–1895-ös esztendőkről, 87. fólió – anyakönyvei helyett másolatok készültek Erzsébetfalván, 1904. november 18-i hitelesítő aláírással – aláírta a kerületi rabbi, Dr. Krishaber Béla volt.

Az itt születettek anyakönyvi kivonatait 1850-től vezették a már tárgyalt alsó-dabasi járásban. Az első soroksári születésű személy az 1. fólió 21. sorában: Ausspitz Sándor, született: 1850. augusztus 25-én. Édesapja: Ausspitz Mózes, édesanyja Ausspitz Mária voltak, az anyakönyvező Löwy Áron. A következő soroksári illetőségű bejegyzés ugyanezen év

⁴⁴ „...az én uramnak lelke az élőknek csomójába leendő bekötve az Úrnál a te Istenednél...” Sámuel I. könyve, XXV. 29. Szent Biblia. Károli Gáspár fordítása. Boldog Élet Alapítvány, Budapest, [2002]. 312.

decemberében született: 1850. december 14-én Pollák Salamon (szülei Pollák Móric és Pollák Hanni), december 30-án pedig Kohn Sali (leány, Kohn Philipp és Kohn Rosi gyermekeként). E két dátum közötti születésnek nincs nyoma. Ebben az évben az anyakönyv szerint a teljes járásban összesen 33 gyermek született, ebből tehát 3 gyermek volt soroksári illetőségű.

A legrégebbi sírok a temető megnyitásától az 1900-as évek első feléig találhatóak viszonylag rendezett sorokban, de nem kronologikus sorrendben.

Feith Regina 1886-ban hunyt el, 2 évesen, a XII. sor 2. sírjában nyugszik. A közvetlenül mellette található sírkő (XII. sor 3. sírja) Braun Helen sírhantja, aki 1887-ben halálozott el 6 évesen. A X. sorban – tehát két sorral nyugatabbra – találjuk Schwartz Ábrahám sírját, aki 6 évesen vesztette életét, 1879. január 24-én. Ennek a sírnak a közvetlen szomszédságában (X. sor 5. sír) Schack Sámuelné sírja található (meghalt: 1938-ban). A temető legrégebbi fennmaradt sírjainak adatai és az anyakönyvek vizsgálata után nem állapítható meg egyértelmű kronologikus sorrend a temetések tekintetében, valamint valószínűsíthető, hogy a gyermeksírok sem kerültek külön elhatárolható területre, hanem gyermek- és felnőttsírok váltották egymást egy soron belül.

A XIII. sorban mára már csak 3 sírkő található, amelyből egy ismeretlen elhunyté. Schach Adolf 25 évesen halt meg, a mellette lévő sírkő Braun Rudolfé, aki mindössze 7 hónapot élt. A XVI. és a XVIII. sorok szinte teljesen üresek. Itt állhattak egykor a legrégebben elhantoltak sírkövei, de ezeknek nyomaira ma már csak következtetni tudunk.

A soroksári zsidóság rokoni kapcsolatai a sírkövek adatai alapján

A temető sírjainak beazonosításakor számos, a település életében hosszú évtizedekig meghatározó családok sírjaival találkoztam. Ugyanakkor az első adatfelvételek esetében nem mindig volt egyértelmű, hogy az adott személyek rokoni kapcsolatban álltak-e egymással. Ez részint az addig még fel nem térképezett családfaszerkezetek ismeretének hiányából, részben pedig a gyakori és esetenként többszörös névváltoztatások miatt is előfordult. Több esetben a sírköveken az elhunytaknak csak a férjezett neve szerepelt, és előfordult, hogy pedig csak a leánykori név volt olvasható, és a házastársak sem minden esetben nyugodtak ugyanabban a családi sírban, sem pedig egymás közelében.

Egyes neves soroksári kereskedők és kiemelkedő személyek esetében indokoltnak láttam családfájuk elkészítését, hogy így rálátást nyerhessek származásukra és a Soroksáron töltött idejük alatt alapított családjuk tevékenységére is. A vizsgálat kiindulópontja Bánó Lipót Pest-szerte ismert és sikeres gabona- és lisztkereskedő volt. Bánó Lipót és a hozzá ké-

sőbb kapcsolódó családok minden tekintetben figyelemremélően gazdag életúttal és tevékenységi körrel rendelkeztek. Elmondható, hogy e család a település zsidóságának is egyfajta lenyomata, összegzése is lehetne, így ennek rövid ismertetésén keresztül kívánom bemutatni azt az öt emberöltőnyi időt, amely az első családtag – dokumentált – betelepedésével és tulajdonszerzésével is összekapcsolható, és egészen a családok 1944-es deportálásáig vezet el bennünket az időben.

A Bánó (Kohn) család – Öt generáció története

A Bánó család eredetileg a Kohn vezetéknevet viselte. Az első dokumentált betelepülő családfő Kohn Israel volt, aki 1829-ben született Németországban. Feleségével, Schwartz Máriával együtt telepedtek le Soroksáron. Házasságukból Júlia és Jakab (gemini, 1861), Marcus (1862), Lipót (1863), Gyula (1864), Léna (1867), Fáni (1868), Salamon (1871), Gizella (1874) és Anna (1875) nevű gyermekeik születtek.

Kohn Israel⁴⁵ 1882-ben már soroksári lakos és háztulajdonos volt. Lakóháza és udvara a Fő úton lévő 692. számú telken volt, a mai Soroksár északi felén. Liszt- és gabonakereskedőként, valamint szatócsként dolgozott 1896 februárjában bekövetkezett haláláig. Gyermekei közül Lipót nevű fia követte őt a gabonakereskedői pályán. Lipót 1891-ben kérvényezte a névváltoztatást (BM 32637-91) maga és már megszületett gyermekei – Ferenc és Ella – számára is, amelynek eredményeképpen a családneve Kohnról Bánóra változott. Bánó Lipót 1887. november 27-én vette feleségül Wilhelm Zsófiát⁴⁶ (1864–1934). Házasságukból hét gyermek született: Ilona (1888), Ella és György Ernő (gemini, 1899. február 3. és 4.⁴⁷), Tibor Zsigmond (1892–1892), Viola Anna (1894), Ferenc Ervin (1890) és Izidor István (1900).

A család egyébként a soroksári malmok egyikének birtokosa is volt 1891-től. Bánó Lipót – mint a *Bánó Lipót és társa lisztnagykereskedő* cég vezetője – nagy köztiszteletnek örvendett a hitközségben és a kereskedelmi társulások köreiben belül egyaránt. Gyermekei közül Izidor István a névből az Izidort töröltette, és elköltözött Soroksárról, házassága – melyet 1925-ben kötött Soroksáron – zátonyra futott az Ányos családból származó Ilonával. A második világháborúban elveszett, holtá nyilvánítása 1946 után történt meg, utólagos anyakönyvi bejegyzés formájában.⁴⁸

⁴⁵ Sírját egyelőre a temető felismerhető sírjai között nem találtam meg, de az bizonyos, hogy Soroksáron hunyt el.

⁴⁶ Zsófia szülei Bernát Wilhelm és Kohn Anna voltak.

⁴⁷ Érdekes, hogy mindkét generációban viszonylag korai szülés esetében is előfordult az ikerszülés, akár egynapos eltéréssel is.

⁴⁸ Közli a *Magyar Közlöny* 1947. évi 282. számának 8. oldalán: „585.143/1947. szám. Bánó István volt budapesti lakos, aki 1900-ban Soroksáron született, Bánó Lipót és Wilhelm

István Ányos Ilonával kötött házassága révén számos soroksári zsidó kereskedőcsaláddal került kapcsolatba: Ányos Ilona édesapja Ányos Samu volt (II. sor, 2. sír). Ányos Samu felesége pedig a Schach kereskedőcsalád leszármazottja, felmenői között találjuk Schack Sámuel és a Táfler, továbbá a Braun családok neves kereskedőit. Sírhelyeik a temető V. és X. soraiban számos helyen megtalálhatóak. Mind a Schack, mind pedig a Táfler család beházasodott a Braun családba, amely Soroksár legrégibbi izraelita családjainak egyike volt. Elmondható, hogy a családfa egyre részletesebb elemzése révén rálátást nyerhetünk a soroksári kereskedőcsaládok összefonódására, és ez a temetők sírhantjainál is egy egészen szövevényes és kiterjedt rendszert alkot.⁴⁹

Másik fia, Ferenc Ervin az első világháború időszakában orosz hadifogolytáborba került, ahonnan több képeslapot is eljuttatott édesapjához, aki az újság szerkesztőségéhez is elvitte az egyik levelet, így több mint száz évvel az események után betekintést kaphatunk egy ilyen üzenet tartalmába is.⁵⁰

Ella nevű leánya egy soroksári ügyvéd, Dr. Schäfer Adolf felesége lett, akitől egy kislánya született. Ella 1919-ben elhunyt. Az özvegy Adolf és a kislány három évig éltek egyedül. 1922-ben Soroksáron ugyanis az ügyvéd úr megkérte Ella húgának, Ilonának a kezét. Házasságukból szintén egy kislány született. 1924-ben Bánó Lipótot egy rágalalmazási per főszerplőjeként látjuk viszont a sajtóban, a *8 órai újság* hasábjain.

Bánó Lipót ugyanezen év június 30-án önkézével próbált véget vetni életének. Az öngyilkossági kísérlet és a két nappal később bekövetkező halál okaként – az öngyilkosság az izraelitáknál is súlyos hit elleni véteknél számít – anyagi nehézségeket, idegbetegséget⁵¹ is megjelölt a sajtó. Bánó Lipót özvegye beszámolt róla, hogy férje búcsúlevelet hagyott hátra, amelyben kifejti tettének okát.⁵²

Bánó Lipót cégét 1925 után annak felszámolásáig özvegye és István nevű fia vitte tovább.

A családfák elkészítésekor, a generációk felvázolásakor egyértelműen kitűnt, hogy a soroksári zsidóság szinte egésze 5 generációt fed le időben:

- I. generáció: a betelepülők – 1820-as években születtek Magyarországon vagy a történelmi Magyarország távoli területein (mai országhatáron túli területen). Jellemzően 1850 körül vagy az azt

⁴⁹ *Zsófia fia. Németországban. 1916 február 6-án meghalt. A budapesti központi járásbíróság.* A Braun és Schach családok ugyanazon generációjának sírjai az V. és a X. sorban helyezkednek el. E családok bevándorló generációja a XII. sorban kapott helyet. A II. soroksári generáció, amelynek tagjai Soroksáron is éltek és ott hunytak el, a II., III., IV., V. és VII. sor sírjaiban nyugszanak.

⁵⁰ *Az Est*, 1914. október 23. 5.

⁵¹ *Pesti Hírlap*, 1924. július 2. 8.

⁵² *Világ*, 1924. július 3. 131. sz. 8.

követő évtizedekben telepedtek meg a területen és építettek ki maguknak egzisztenciát (pl. Kohn Israel), döntő többségében kereskedelmi tevékenység végzésével.

- II. generáció: az első soroksári születésű zsidó gyermekek – 1850/60–1890 körüli, soroksári születésű személyek – szüleik vállalkozásait folytatták (Bánó Lipót).
- III. generáció: a II. generáció gyermekei – 1890–1920 közötti születésűek – nagyszüleik és szüleik kereskedői tevékenységét folytatták, vagy új foglalkozást választva elköltöznek a településről – a soá idősebb nemzedéke (pl. Táfler Franciska). Az eddig vizsgált adatok szerint az ehhez a családfához és generációhoz tartozó személyek közül – összesen 30 fő – 13 személy bizonyosan az 1944-es események áldozatává vált.
- IV. generáció: a III. generáció gyermekei – 1920–1944 közötti születésűek – fiatalok, iskolába járó gyermekek – a soá fiatal generációja, akiket gyermekként, fiatal felnőttként deportáltak (pl. ifj. Ádelberg Jenő).
- V. generáció: a túlélők és visszatérők gyermekei – 1945–1947 után születettek – 1947 után elköltöznek a településről szüleikkel együtt (pl. Judit Neumann, született 1946-ban).

A generációk között természetesen átfedések lehetnek, szakaszhatárok az eltérő életkorban kötött házasságok (előfordult 28 éves korkülönbség házastársak között) és születések (egy családban akár 10–12 gyermek is születhetett, a legfiatalabb és a legidősebb gyermek között félgenerációnyi idő vagy több is előfordult) miatt nem lehetséges éles választóvonalat húzni. (A soá nemzedékébe a néhány hónapos és éves gyermekek is beletartoznak, ahogy erre sajnos Soroksáron is akadt példa és a II. generáció tagjai közül is találunk nagy számban holokausztáldozatokat, akik karjukon a picikéikkel hagyták el Soroksár területét 1944-ben, és soha többé nem tértek vissza.)

A Bánó (Kohn) család házassági kapcsolatai révén az alábbi, soroksári temetőben található családokkal, illetve azok tagjaival került kapcsolatba: Braun, Schack, Táfler, Ányos, Ádelberg, Kohn, Schäfer, Schwarz. A családokhoz a temetőben eddig összesen 23 sír kapcsolható.

Az elemzés során készült családfarészlet az 1829-es évtől az egyik le származott 1982-es haláláig több mint 150 év történetét fedi le. A családi hálóban ikerszülés, öngyilkossági kísérlet, kettős házasság (Schäfer), válások, holttá nyilvánítások, vegyes házasságok, gyakori gyermekhalandóság, de gazdasági, kereskedelmi sikertörténetek is megtalálhatóak.

Schön Mózes rabbi élete

A hitközösség életébe nagy változást hozott nagynevű rabbijának megérkezése.

Schön Mózesről a szakirodalom is csak hiányos születési adatokkal szolgál,⁵³ illetve az élettörténete utáni nyomozás során a magyar rabbikat felvonultató listán sem találtam meg a nevét.

Schön Mózes 1827-ben született, Halmi községben. Ez a település ma a Romániában található, a Halmeu nevet viseli, és Szatmárnémetitől északra fekszik.

Iskolaévei után már 19 évesen rabbivá avatták, és 1851-től az alsó-dabasi székhelyű *Pesti alsó járás* rabbijává nevezték ki. 1881-ben áthelyezte székhelyét az akkoriban gazdasági és kereskedelmi téren is egyre erősödő és lakosságát tekintve is gyarapodó Soroksárra. Egészen haláláig tevékeny életet élt, és az itteni izraelita temetőben helyezték örök nyugalomra.

A soroksári letelepedés okaként többen a rabbi második házasságát jelelték meg, ekkor egy soroksári asszonyt vett feleségül.⁵⁴ (A fellelt anyakönyvek között egy soroksári balesetben elhunyt asszony anyakönyve az egyetlen, amelyet Schön Mózes és vélhetőleg első felesége, Goldhammer Róza nevéhez lehet kötni.)

Az adatközlők szerint második felesége a soroksári illetőségű Heller Renáta volt.⁵⁵ (Ezt hitelt érdemlő dokumentum nem támasztja alá.)

Schön Mózes életéből az *Egyenlőség* hasábjain egyes egyházi ünnepek kor megjelentetett cikkek révén kapunk némi információt. Többek között ilyen esemény a soroksári hitközösség anyakönyvi kerületének megalakulásáról szóló híradás (1886. április 4-i számának 4. oldalán), illetve a Harasztiban 1888. március 13-án, felekezeti különbség nélkül felavatott zsinagóga ünnepségéről.⁵⁶

Schön Mózes 1898. március 19-én hunyt el. Soroksár híres és szeretett rabbijának életéből több részletet egyelőre nem sikerült felderíteni, de annyi bizonyos, hogy a sírkövén szereplő magasztaló felirat emberségéről és segítőkészségéről, az elesettek és a szegények megsegítéséről mesél.

A Budapesti Városvédő Egyesület Soroksári Grassalkovich Köre és Soroksár Önkormányzata a sírkő felújítására a Nemzeti Panteon Alapít-

⁵³ Frojimovics Kinga: i. m. 110. Schön Mózes rabbi születési adatánál egy kérdőjel, a halálórási dátumánál 1889/1890 szerepel, szintén kérdőjellel.

⁵⁴ A BZSH Dél-Pesti kerulettől kapott információk alapján.

⁵⁵ Ezt megerősíti Schön Mózes macse.hu és familysearch.org oldalon fellelhető halotti anyakönyvi bejegyzése és kivonata is: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPB4-Y9F?i=135&cc=1452460> (letöltés dátuma: 2024. 11. 24.). A halál bejelentője Schön Mózes unokája, a pestszenterzsébeti zsinagóga tervezője, Kempler Vilmos volt. *Építészeti Szemle*, 1900. IX. évf. 108.

⁵⁶ *Egyenlőség*, 1888. március 18. 8.

ványtól pályázat útján forrást szerzett. A sírkő állapota azóta sajnos romlott, a védő festékréteg lekopott. Az egykori, felújított kőről készült fényképfelvételeken látható vörös árnyalat szinte fehérre kopott, a sír körül leszórt fehér követ benőtte a gaz, és a sírkő feliratai itt-ott egyre nehezebben olvashatók az időjárás okozta kopástól.

Az *Új Élet* 2013-as cikkében szerepel a felújított sírról készült fényképfelvétel is. A kísérszövegben pedig az alábbi olvasható: „*A kutatómunka során sikerült megtalálni Schön Mózes kerületi főrabbi (1827–1898) felismerhetetlenségig megkopott sírkövét a soroksári zsidótemetőben.*”⁵⁷

*Egy túlélő – A Neumann család története*⁵⁸

Soroksáron a Táncsics Mihály utca 104. szám alatt áll a Dr. Nádor Ödön Egészségügyi Intézmény, amely a terület egészségügyi ellátását végzi, s e nevet 2016 júliusától viseli. Soroksár egyik híres és a holokauszt idején sokat szenvedett szülöttéről kapta nevét. Neumann Ödön családfájának kibontásával ismét egy, a legkorábbi időkben betelepült izraelita kereskedőcsalád történetével ismerkedhetünk meg, amelynek tagjai házassági kapcsolatok révén a korábban tárgyalt Bánó családhoz is kötődik.

A család legidősebb, ismert tagja Fülöp Neumann, aki 1829-ben született Pomázon. A visszamenőleges anyakönyvezés miatt a pomázi anyakönyvi hivatal később olyan igazolást állított ki a család részére, amelyben ezt a születési dátumot 1834-ben jelölte meg. De mivel erre hivatalos bizonyító erejű dokumentum mindmáig nem került elő, a család az 1829-es dátumot tekinti mérvadónak. Felmenői Hermann Neumann kereskedő és Rosi voltak, további információval nem rendelkezett a család erről a generációról. A pomázi zsidó hitközség 1820-ban alakult meg, így az ott vezetett nyilvántartási adatok szerint a család nem található az alapító családok között, így valószínűleg 1820 után költözhetek a területre. A családi legendárium származási helyként az ebben a korszakban Magyarországra érkező zsidó családok esetében oly gyakori Csehországot jelöli meg. A Pomáz környékére költöző zsidó családok jelentős része érkezett erről a területről már a 18. században.

Az első, hivatalos dokumentummal bizonyítható életeseemény Fülöp életében az 1866-ban Soroksáron kötött házassága Terézia Rosenberg-

⁵⁷ *Új Élet*, 2013. november 15. 2.

⁵⁸ Jelen alfejezet megírásához a túlélő, dr. Nádor (Neumann) Ödön jelenleg Angliában élő unokája – Tom Horváth Neumann – szolgáltatta a hiteles, írásos dokumentációkat, illetve szóbeli egyeztetések formájában kaptam meg tőle minden lényeges adatot. Személyes családi gyűjteménye részét képezik a hivatalos nyilvántartásokból bekért dokumentumok (Yad Vashem Intézet, ITS – International Center on Nazi Persecution), valamint a család túlélő tagjai által gyűjtött tárgyi emlékek, fotók, levelek és egyéb hagyatékok is. Ezeket megtekintésre rendelkezésemre bocsátotta.

gel. 1866. október 17-én az ekkor már megözvegyült, 37 éves Fülöp nőül vette a 24 éves Terézt,⁵⁹ aki lengyelországi zsidó leány volt, Rosenberg Dávid és Hlauber Juliánna gyermeke. Teréz házassága előtt Pesten élt, előéletéről, iskoláiról nincs további információ. Fülöp édesapja tevékenységét vitte tovább, maga is kereskedő volt, és ez a foglalkozás hat generáción át öröklődött a családon belül, mind a mai napig. Olyannyira jelentős volt a vállalkozása, hogy Fülöp fia, Ármin (Hermann) lett az első nagykereskedő Soroksáron, boltját 1895. július 23-án nyitotta meg a Jókai utca 1. szám alatt.

Fülöp és Terézia házasságából összesen kilenc gyermek született. A családfő 1899. szeptember 24-én, 70 éves korában hunyt el. A legidősebb fiú, Ármin (más néven Hermann) 1869. március 24-én született, Soroksáron.⁶⁰ Testvérei születési sorrendben: Regina (1871), Emma (1874), Gyula (1875), Dóra (1876), Dávid (1879–1879), Rudolf (1880), József (1882), Bertha (1884–1884)⁶¹

Neumann Regina 1892 októberében férjhez ment Fischer Eduárdhoz, egy haraszti születésű, de Soroksáron élő zsidó raktároshoz. A házasságkötésen jelen volt Schön Mózes rabbi is.

Ármin házasságkötésére Móraon került sor. Ekkortájt gyakori volt, hogy a lányos háznál történt az esketés, illetve azon a településen, ahonnan a leány származott. 1897. augusztus 24-én, Móraon, a 89. számú házában keltek egybe a fiatalok. A feleség, Kohn Izabella szintén nagy múltú kereskedőcsalád leszármazottja volt, édesapja, Kohn Adolf önálló kereskedőként szerepel az iratokban. Kohn Adolf a nálánál 19 évvel fiatalabb Stauber Katalinnal élt együtt, lánya házasságkötésekor túl volt 62. életévén.

Ármin nemcsak édesapja kereskedői tevékenységét vitte tovább, de a család korábbi generációjának erős vallásosságát is magáénak érezte. A család elbeszélése szerint Ármin és felesége, Kohn Izabella (1877–1944) kóser háztartást vittek, és a vallási szabályokat betartva éltek életüket. Ármin a Chevra Kadischa vezetőjévé vált, így a hitélet területén is tevékeny részt vállalt, számos önkéntes adományáról számolnak be az *Egyenlőség* korabeli számai is. A családi elbeszélések szerint vidám természetű, segítőkész ember volt.⁶²

⁵⁹ Születési helye: Gushin (Lengyelország).

⁶⁰ Anyakönyvi bejegyzése az alsó-dabasi anyakönyvezés 1850–1876 közötti anyakönyvében a 23. fólió 706. sorában található.

⁶¹ Temetésük a rendelkezésre álló dokumentumok szerint Soroksáron történt, sírjaik valószínűleg az eddig nem adatolható állapotú sírok között vannak, vagy az elmúlt 80 év alatt elpusztult sírok között lehetnek.

⁶² Gyermekkori baleset vagy betegség miatt botal tudott csak járni. A deportáláskor a szemtanúk elmondása szerint a vonatról nehezen tudott leszállni Auschwitzban.

Gyermekeik, Miklós, Ferenc, Margit és Ödön Soroksáron látták meg a napvilágot.

Miklós, a legidősebb gyermek 1898. november 9-én született. Deportálása után az amerikai hadsereg által felszabadított táborban regisztráltak mint túlélőt 1945 augusztusában. Felesége, Leona és két gyermekük, György és Veronika a haláltáborban vesztették életüket, mindhármuk halotti anyakönyve utólagos bejegyzésként készült 1958 nyarán.

Ödön 1906. augusztus 22-én született, iskoláit Budapesten végezte. Lakhelye a soroksári Vecsési úton volt, nem messze a soroksári Dunától. A pestszenterzsébeti Kossuth Lajos Gimnáziumban érettségizett 1925-ben, osztályfőnöke Schweiger Sándor volt.⁶³ Orvosi vizsgáját 1934. szeptember 29-én tette le a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán.⁶⁴ 1939. szeptember 3-án kötött házasságot Fleischmann Máriával.⁶⁵

Első gyermekük, Tamás Gábor 1941 decemberében született a XIII. kerületben. A család lakhelye Soroksár, Vecsési út 2. volt.

1943-ban munkaszolgálatra vitték, októberben a 108/86-os munkásszázadban teljesített szolgálatot, 1944 áprilisában Tapolcán. Mindkét helyről képeslapot küldött családjának. 1943. december 3-án Ceglédre vitték. Feleségét szintén munkaszolgálatra hurcolták, amíg Mária édesanyját – a 71 éves özvegy Fleischmann Mórné Herzog Bettit – 1944. május 29-én, a szemtanúk visszaemlékezése szerint a két és fél éves unokájával, Tamással a karjaiban, deportálták, és sohasem tértek haza.

Neumann Ödön visszatérése után, szembesülve gyermeke és családja elvesztésével, 1945-ben újsághirdetés útján igyekezett megtalálni elveszettnek hitt testvérét, még életben lévő rokonait.⁶⁶ 1947 szeptemberében a Neumann nevet Nádorra változtatta, engedéllyel.

Orvosi praxisában is számos tragédiával találkozhatott – a *Világ* egyik, 1947-es számában egy családirtás helyszínén végzett orvosi ténykedéséről tudósított.⁶⁷ Ugyanezen évben községi orvosi képesítést nyert.⁶⁸

Az 1950-es években elhagyta az országot, és Ausztráliába utazott,

⁶³ Bayer István et al. (1979): *A Kossuth Lajos Gimnázium évkönyve. Az iskola fennállásának 60. évében 1919–1979.* Budapest. 69.

⁶⁴ *A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvostanhallgatók jegyzéke 1921–1951.* (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 3. Promóciós könyvek, III.) Budapest, 2006. (35/1934–35.)

⁶⁵ Házasságkötésük hírével az *Újság* 1939. szeptember 10-i, vasárnapi számának 10. oldalán találkozhatunk.

⁶⁶ *Népszava*, 1945. május 20., 73. évf. 95. sz. 8.

⁶⁷ *Világ*, 1947. augusztus 5.

⁶⁸ A 268.000/1936. B. M. számú rendelet 8. §-a alapján az Országos Közegészségügyi Intézetben megtartott 1947. évi községi orvosi tanfolyamra 28 hallgató jelentkezett, és a tanfolyam befejezése után, 1947. december 6-án községi orvosi vizsgát tett Nádor (Neumann) Ödön is. Forrás: *Orvosok Lapja*, 1947. december 21. 2223.

ahonnan 1959 nyarán tért vissza. Ausztráliában egy másik, szintén soroksári zsidó leszármazott is élt: Gottesman Zsuzsanna, aki 1939-ben távozott szülőföldjéről.

Nádor Ödön a háború után elvesztette életkedvét, befelé forduló és lehangolt lett. Ausztráliából történt visszatérése után tovább folytatta orvosi feladatainak ellátását, egészen 1962-ben bekövetkezett haláláig. Sírja a Kozma utcai izraelita temetőben található.

Egy történet – ezer szál – a kutatás további lehetőségei

A soroksári zsidóság történetének csak apró szelete az, amely jelen dolgozat keretein belül bemutatásra került. Az ide költöző és itt élő családok története egyenként is izgalmas és régiótörténeti szempontból adatgazdag kutatási terep.

A jövőben szeretnék kísérletet tenni a területen egykor álló, mára megsemmisült sírok helyeinek pontos meghatározására és az ott nyugvó személyek beazonosítására is, természetesen minden vallási szabályt és előírást szem előtt tartva.

Érdekes elemzési szempont a magyarországi elhagyatott vagy lezárt egykori izraelita temetőkkel való összehasonlítás, a sírkövek és feliratok közötti hasonlóságok vagy különbségek feltárása, amely akár a betelepülés előtti lakhelyről vagy a kiindulási ország jellegzetes temetkezési szokásairól is sokat elárulhat.

Kiemelkedően fontos feladat lesz a temetőben álló második világháborús emlékművön szereplő 173 személyről szóló anyag összeállítása.

A temető területének vizsgálata mellett az eddig adatolt személyek családtörténete és soroksári tevékenységük is több rövidebb vagy hosszabb lélegzetvételi kutatás alapjai lehetnek, amelyek a családi és gazdasági kapcsolatok végén vélhetőleg egy nagy egészzé állnak majd össze. A további kutatások és anyaggyűjtések remélhetőleg lehetővé teszik, hogy az eddig elveszettek hitt információk napvilágra kerüljenek, folyamatosan kiegészítsék az e témában eddig végzett kutatást.

A környező településekre vonatkozó szakirodalom, anyaggyűjtés is nagyon sok hasznos információval szolgált, és az eddig e témával foglalkozó önkéntes kutatók és anyaggyűjtők mellett több holokauszt túlélő családtagjával sikerült felvenni a kapcsolatot. Az ő birtokukban lévő értékes és eddig szakmai keretek között még fel nem dolgozott anyagok is további publikációk témájául szolgálhatnak, amelyek szintén szorosan kapcsolódnak a temetőhöz. Töreksem az írásos dokumentumok feltérképezése és elemzése mellett a kutatott családok fényképanyagainak felkutatására és azok szakszerű és metaadatokkal ellátott fotógyűjteménybe történő rendezésére, a képek digitalizálására, szükség esetén retusálására és a belőlük kinyerhető információk feldolgozására is. Az

egykori soroksári fényírda-tulajdonosok által készített családi fotók számos soroksári család fényképgyűjteményében fellelhetőek, ezek gyűjtését is megkezdtém.

Összefoglalás

Soroksár zsidóságának története az 1850-es éveket megelőző évtizedig nyúlik vissza, de végleges, tulajdonszerzéssel igazolható letelepedésük az 1860–80-as évek között indult meg. A mezőgazdasági és ipari tevékenységet végző – a 18. század első évtizedeiben itt letelepedő – sváb lakosság mellett a kereskedelem lett fő tevékenységük. A betelepülő generáció tagjai az ország távolabbi településeiről vagy a mai országhatáron túlról érkeztek. Jellemzően sok cseh-morvaországi és erdélyi zsidó felmenő mutatható ki a családfák alaposabb vizsgálatára alapján.

Mivel a zsidó anyakönyvezések országshoz csak a 19. század közepén kezdődtek meg, és vezetésük sem volt folyamatos, sok anyakönyv utólag, akár évtizedekkel később került kiállításra, így azok adatai, illetve tartalma nem mindig helytálló. Ennek ellenére a jelenleg elérhető dokumentumok adatait összeillesztve, alaposan megvizsgálva több tucat soroksári zsidó család történetébe nyerhetünk betekintést.

A település izraelita intézményei, a Chevra Kadischa és az Izraelita Jótékonyági Egylet által vezetett nyilvántartások, valamint a temető anyakönyve 1944 folyamán megsemmisült, így a zsidóság történetének részletes megismerését a túlélő családok által megőrzött dokumentumok, a környező települések helyismeretének és hitéletének története után kutató tudományos és amatőr munkák vagy azok részletei biztosították. Kiemelkedő jelentőségű volt e kutatásban a napi sajtó híreinek elemzése, az egyes, egymásnak akár ellentmondó kijelentések összehasonlítása is.

A település zsidó temetőjében 1947-ben történt az utolsó búcsúztatás, az azóta eltelt időben a sírok és maga a temetőt körülvevő téglafal is pusztulásnak indultak. A növényzet mára a terület jelentős részét elfoglalta, felismerhetetlenné téve számos sírhantot és sírkövet. Ennek ellenére a sírok több mint fele esetében sikerült olyan alapvető adatokat feldolgozni, amelyek nemcsak a soroksári zsidóság történetét, de az egyes családok „mikrotörténetének” bemutatását is segítették.

A régió a századforduló után mind társadalmi, mind gazdasági tekintetben jelentős változáson esett át, és az egykori hitközpont Soroksárról Erzsébetre történt áthelyezése után az első, majd a második világháború pusztításai véglegesen megpecsételték a soroksári hitközség és tagjai életét is. Az egykor sok száz fős közösség túlélői és azok leszármazottai néhány fő kivételével végleg elköltöztek a településről, amely 1950-től a

XX. kerület részeként, majd 1994-től Budapest legfiatalabb – XXIII. – kerületeként folytatta életét.

2024-ben, nyolcvan évvel a holokauszt után elkezdődött a soroksári zsidóság életének és történetének feldolgozása, amelynek első eredménye a Vecsési úti izraelita temető feltérképezése, adatolása és az így nyert információk elemzésének első összefoglalója ez a dolgozat.

A számos forrás – túlélők, deportáltak beszámolója,⁶⁹ egykorú hagyatékban lévő dokumentum, levelezés, könyves hagyaték, el nem mesélt családi történetek, kibetűzésre váró régi sírkövek – biztosítja a munka folytatásának lehetőségét. Jelen dolgozat csak néhány elemét tudta felvilágitani annak a gazdag hitéleti és történelmi hagyatéknek, amely egykor az itt élő zsidóság hétköznapijaihoz tartozott. A temetőben pedig minden sírkő mögött egy életút, egy emlékezésre méltó élettörténet rejtőzik.

⁶⁹ A degob.hu oldalon (<http://www.degob.hu>) számos, Soroksár területét vagy az ott lakó személyeket érintő visszaemlékezés szerepel. (letöltés dátuma: 2024. 11. 24.)